

A magyar katonai igazságszolgáltatás a Mohács előtti Magyarországon

A magyar hadsereg büntetőjoga és igazságszolgáltatása a IX-X. században

A honfoglalás időszakára vonatkozóan kevés korabeli írásos emlék áll rendelkezésünkre, bár idegen, főként bizánci kútfők tartalmaznak némi adatot a magyarokra vonatkozóan. Ezek közül is kiemelkedő jelentőségű VI. Bölcs Leó császár (886–911) *A hadi taktikáról* című műve, valamint fia, Bíborbanszületett Konstantin császár (911–959) *De Administrando Imperio* című munkája. Azonban e források sem tekinthetők teljes mértékben hitelesnek.¹

A hazai források közül kiemelkedik Anonymus *Gesta Hungarorum*, Kézai Simon *Képes Krónikája*, a csíki székely krónika. Ezek azonban későbbi korban születtek. A korszakra vonatkozóan csak a nép ajkán élő regékből, legendákból szereztek tudomást, másrészt keletkezésük korának ideológiai alapján nyugodnak. Tehát e források sem fogadhatóak el fenntartások nélkül, mégis kiindulási alapul szolgálhatnak a kor igazságszolgáltatásának ábrázolására.

E korszakban nem találunk olyan írásos joganyagot, amely az egyes büntető cselekményeket meghatározná, illetve amely az egyes büntetések kiszabását szabályozná. A jog ekkor még csak a társadalomban jelentkező szokásként él,² és ez nincs másként a büntetőjog, a büntető eljárásjog terén sem.

Ekkor még nagy jelentőséget tulajdonítottak azoknak a cselekményeknek, amelyeket az ősmagyar társadalom kisebb vagy nagyobb egységei, a család, a nemzetség, a törzs illetve a törzsszövetség ellen követtek el. Az elkövetőkre a legsúlyosabb büntetést mérték.³

„e nép bűnöseit főnökeik kegyetlen és súlyos büntetésekkel lakoltatják.”

A törzsszövetség célja nem volt más, mint a hét törzs katonai erejének, hadainak egyesítése. Ennek révén létrejött a magyar nép hadserege. Ebből következően a törzsszövetséget létrehozó szerződések illetve a vérszerződések elsősorban katonai rendelkezésekre vonatkoznak. Ezt Anonymus *Gesta Hungarorum* is alátámasztani látszik, bár hitelességét fenntartásokkal kell fogadnunk. Az Anonymus által

¹ GYÓRFFY László, *A katonai büntetőjog bölcselete és alkotmányozó története*, 104.

² STIPTA István, *A magyar bírósági rendszer története*, Debrecen, 1997, 15

³ VI. BÖLCS Leó, *A hadi taktikáról*.

meghatározott vérszerződés szövegében az ősi katonai büntetőjog szabályait találjuk:

„Az eskü negyedik szakasza így hangzott: Hogyha valaki utódaik közül hűtlen lenne a vezér személyéhez, vagy egyenletlenséget szítana a vezér és rokonai között, a bűnösnek vére omoljon, amint az ő vérük omlott az esküben, melyet Álmos vezérnek tettek. Az eskü ötödik szakasza így hangzott: Hogyha valaki Álmos vezér és a többi fejedelmi személyek utódai közül az esküvel kötött megállapodásokat meg akarná szegni, örök átok sújtsa.”⁴

A korai magyar katonai igazságszolgáltatás

A fent idézett szerződés negyedik szakasza a hűtlenség első meghatározását adja meg számunkra. A hűtlenség fogalmába azon cselekmények tartoztak, amelyek a fejedelem személye, illetve amelyek a fejedelem és rokonai, a törzsfők közti harmonia megbontására irányulnak. E cselekmények büntetőjogi következménye a halál, azonban végrehajtásának módjáról Anonymus nem ír.

A vérszerződés ötödik szakasza az egész szerződésre vonatkozóan határozza meg a megsértésének szankcióját. Itt egy új büntetési nemet határoz meg Anonymus, ez pedig a kiátkozás.

Ezután ki kell térni arra, hogy a katonai igazságszolgáltatást kik és hogyan gyakorolták. Itt ugyancsak a korabeli bizánci kútfőkre kell hagyatkoznunk.

Bölcs Leó császár A hadi taktikáról című munkájában azt írja, hogy:

„a vezetők kemény és keserves büntetést állnak ki az előljárók részéről.”⁵

Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a magyar társadalom legkisebb egységének, a családnak a vezetője, a családfő is rendelkezett bizonyos fokú büntetőbírói hatalommal. Ennek terjedelme feltehetően a családi keretet nem léphette túl. Valószínűsíthetően ez a bírói jogkör hatványozottabb mértékben érvényesült a háborúk, hadjáratok idején.

A nemzetségfők ugyancsak rendelkeztek bizonyos fokú bíraskodás és fenytési jogosultsággal.

A vérszerződés előtt a törzs volt a legnagyobb politikai és társadalmi egység. A vérszerződés megkötésével azonban a törzsek nem veszítették el teljesen önállóságukat, ezután is fenn kellett maradnia a törzsfők tekintélyének, amelynek katonai erő, fegyveres kíséret, valamint bíraskodás útján szereztek érvényt.

A néppé egyesülés után a fejedelemnek kellett a legfőbb bírának is lenni, hiszen ebben a korban a hadvezérséggel járó jogosultságok és a legfőbb bírói rész

⁴ ANONYMUS, *Gesta Hungarorum*, 6., 83., Paizs Dezső fordítása.

⁵ CZIÁKY Ferenc, *A magyar katonai büntető és fegyelmi jog ezeréves története*, Budapest, 1924, 14.

minden társadalomban egy kézben egyesült.⁶ Azonban, hogy a kettős fejedelemség intézményeit átvevő magyar népnek a gyula vagy a kende volt-e a legfőbb bírója, nem tudni. A Konstantin által említett gyula és harka a bírói tisztet látja el, és választás útján töltik be e tisztségeket. Azonban az is lehetséges, hogy a legfőbb bíró a kende volt, és a gyula, valamint a harka a fejedelem bíraskodási hatalmának volt a megszemélyesítője.

904 után már nem jelent problémát annak meghatározása, hogy ki lehetett a legfőbb bíró. A kettős fejedelemség megszűnésével már csak egy személy állt a törzsszövetség élén. Így kétségtelenül ő töltötte be a legfőbb bíró tisztét is.

E korban különleges katonai bírói szervezetről és eljárásról nincsenek adataink. Ere minden valószínűleg nem is volt szükség, hiszen a magyar nép valamennyi tagja szerepet vállalt a katonáskodásban serdült korától haláláig. Ebből az a következtetés is levonható, hogy akik békeidőben bíraskodtak és a fenytési jogot gyakorolták, ugyanazok ítélezhettek a hadra kelt seregeknél is.

A magyar hadak fegyelmét feltehetően e tisztségek igazságszolgáltatása révén lehetett fenntartani a kereszténység felvételét megelőző korban.

A katonai igazságszolgáltatás szervezet az Árpád-házi királyok uralkodásának időszakában

Nincsenek adataink arra nézve, hogy ebben a korban külön katonai büntetőeljárás, illetve külön katonai bírói szervezet lett volna, pedig a vármegyei haderő állandó katonaságnak tekinthető.

A legfőbb bíró ebben a korban a király volt: a királyi felségjogok az igazságszolgáltatás területén is érvényesültek. Ebben a korban a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás elkülönüléséről még nem beszélhetünk, hiszen ez csak a XVIII. század vívmánya.

Ezen időszakban a köztudatban élt az a felfogás, amely a törzsszövetség kora óta alapelveként érvényesült, hogy a szabad magyar harcos felett csak a király ítélezhet. A királyi vármegyerendszer felbomlása után a király ítélezett a *milesek*-ből kinövő nemesek felett. A nemes és a *miles* (katona) szavak azonos jogi tartalommal bírtak, így a király ítélezése egyfajta katonai igazságszolgáltatást is magában foglalt. Ebben az időben a királyt a hadsereg felett megillető hadúri jog és a bírói felsőbbbségi jog egy kézben egyesült. A király a nemes felett a *curiában* és az időszakonként szokásos törvénynapokon ítélezett. A király ítélezését a királyi tanács segítette, melyben a püspöki kar és az ispánok foglaltak helyet. E szervezet nemcsak az igazságszolgáltatásban, hanem a kormányzás egész területén segítette a királyt. Az uralkodónak minden döntésében illett kikérnie legfőbb támaszainak

⁶ STIPTA, i. m., 15.

véleményét. A királyt a koronázás folytán bizonyos előjogok illették meg, azonban az ebből származó hatalom később sem volt abszolút.

Az Aranybulla 8. cikke kimondta, hogy a nemesek fej- és vagyonvesztésre irányuló pereit a király személyes bírósága elé tartoznak. Mivel a hűtlenség és a honvédelmi kötelezettség megsértése fej- és jószágvesztést vont maga után, így itt már a korai katonai büntetőjog kialakulásának csírája figyelhető meg.

Mivel a király utazó életmódot folytatott, a királyi ítélkezés sem volt helyhez kötve. Könyves Kálmán (1096-1116) Dekrétoimnak Első Könyvében a 37. fejezet *A megyén való királyi törvényszolgáltatásról* szól:

„Akármely ispán megyéjébe ránduljon a király, ottan két megyei bíró kísérje, és ezek igazítsák el emberséges módon a nép között való egyenetlenségeket...”

Később a király megnövekedett elfoglaltsága folytán bírói kötelezettségének nem tudott eleget tenni. Ezért létrejöttek olyan főtisztségek, amelyek a bírói funkció gyakorlásában a királyt személyesítették, illetve helyettesítették. Ilyenek voltak: a nádorispán (*comes palatinus*), később röviden a nádor (*palatinus*), az országbíró (*iudex curiae regiae*), a tárnokmester (*magister tavernicorum*) és a királyi személynök (*personalis*). E tisztségek viselői bírói fórumukat a királyi kúriában tartották.⁷

A leghamarabb a nádori tisztség alakult ki. A nádor már kezdettől fogva a királyi tanács vezető személyisége volt az esztergomi érsek mellett. A nádor a királyi jelenét bíróságnak (*praesentia regia*) volt vezetője. Mindazon ügyekben ítélkezhetett, amelyekben korábban a király ült törvényt. Azonban egyes ügyek eldöntését a király későbbiekben is saját kezében akarta tartani. A hatalmaskodás, a hűtlenség és a királyi főhatalmat érintő ügyekben továbbra is a király járt el személyesen, tanácsával együtt.⁸

A nádor jogkörének szabályozása az 1222. évi világi aranybulla 8. cikkében található meg:

„A nádorispán minden ember dolgában, ki országunkbeli, különbség nélkül ítéljen.

1.§ De nemesek perét, ha fejök vesztébe vagy birtokuk veszedelmébe jár, a király hire nélkül el ne végezhesse.

2.§ Helyettes birákat pedig ne tartson, hanem ha egyet a maga udvarában.”

Az országbíró a XIII. század folyamán lett a királyi jelenlét bíróságának (*praesentia regia*) vezetője, átvéve a bíraskodás jogát a nádortól. Az aranybulla 9. cikke a következőképp szabályozta az országbíró jogkörét:

⁷ HAJNIK Imre, *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád és vegyesházi királyok alatt*, Budapest, 1899, pasim.

⁸ Vö.: FRANKL Vilmos, *A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése*, Buda-Pest, 1863.

„Országunk bírāja, míg a curián leend, mindeneket ítélhessen és a curián indult pert akárhol elvégezhesse.

1.§ De mikor az ő jószágában lakik, akkor poroszlót ne bocsásson és a peres feleket meg ne idézhesse.”

A király feladatainak növekedése nemcsak a fent említett tisztségek kialakulásához vezetett, hanem az igazságszolgáltatás decentralizációját is megvalósította azzal, hogy bíráskodási jogkörrel ruházta fel az ispánokat is. Mivel ők voltak a királyi haderő vármegyei parancsnokai, így joggal feltételezhetjük, hogy a várjobbágyok, a várkatonaság bűnügyeiben is ők bíráskodtak, valamint iurisdictiojuk kiterjedt a várnépre is. Az ispán ítélete ellen a királyhoz lehetett fellebbezni.⁹

Már Szent István is büntette azt, ha valaki nyilvánvalóan alaptalanul vette igénybe ezt a jogorvoslatot:

„Ha ki a vitézek közül megvetvén az ítéletet, a mit ő ispánja ítelt, feljebb a királyhoz viszi ügyét, hogy az ispán hamis bírónak láttassék: tiz arany pénzzel legyen adózója az ő ispánjának”¹⁰

Az is előfordulhatott, hogy a vitás ügy több ispán, illetve az ispán és alárendeltjei között támadt. Ennek szabályozása Könyves Kálmán nevéhez fűződik, amely az ispánok torzsalkodásának megelőzésére irányult:

„Ha ispán ispánnal vagy a maga népével czivódik, tehát a zsinat bölcsessége vagy a szomszéd ispán ítéljen közöttük.”¹¹

Ilyenkor a jogvita eldöntésénél az egyház is szerepet kapott.

A XIII. századra az ispán jogköre szűkült, hatalma csökkent, ebben a királyi vármegyerendszer felbomlásának is szerepe volt. A királyi serviensek, a későbbi nemesek, az Aranybulla rendelkezései folytán kikerültek az ispán jogszolgáltatása alól. Az 5. cikkely ugyanis az ispánok igazságszolgáltatási hatáskörét helyezte új alapokra:

„A megyés ispán a nemesek jószágán ítéletet ne tegyen, hanem pénzt vagy tizedet illet a dolog.

1.§ A megyei várispánok egyáltalában senkit ne ítéljenek, hanem csak a magok vára népét.

2.§ A lopókat és latrokat ítéljék meg a király falus-alispánjai, de ugyanazon megye ispánja széke előtt.”

A XIII. század végére a királyi vármegyerendszerből kinövő vármegye a nemesség autonóm önigazgatásává vált, jöllehet az ispánt továbbra is a király nevezte

⁹ Részletesen: VÁCZY Péter, *A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI-XII. században*, Miskolc, 1930.

¹⁰ *Szent István Király Dekrétomainak Második Könyve*, 43. fejezet, in: *Corpus Iuris Hungarici* I. kötet (1000-1526)

¹¹ *Kálmán Király Dekrétomainak Első Könyve*, 13. fejezet: az ispánok törvénytévő hatalmáról a zsinaton. in: *Corpus Iuris Hungarici* I. kötet (1000-1526)

ki.¹² A nemesek a vármegye feletti irányítással az igazságszolgáltatás terén is jogokat nyertek. A megyei ispánok bíraskodásáról szóló 1291. évi V. tc. ezt a jogot biztosította a vármegyei nemességnek, amely az ispán jogkörének további szűküléséhez vezetett:

„Ügyszintén a megyei ispánok vagy alispánok jelenléte elé senkit se lehessen a káptalanok vagy konventek tanúbizonysága nélkül idézni, s a (megyei) ispán ne merészellen ítéletet hozni vagy bíraskodni a négy választott nemes nélkül.”

Ezzel a törvénycikk a vármegyei nemesi bíraskodás jogi szabályozását adta meg.

A törvénycikk még említést tesz az alispánról is. Az alispán az ispán familiárisai közül került ki. Ennek a tisztségnek az életre hívását az indokolta, hogy az ispánok már nem csak egy megye vezetői voltak, hatalmuk más – gyakran távoli – megyékre is kiterjedt. Másrészt az ispánok a királyi tanácsban való részvételük következtében nem tartózkodtak a vármegyében. Az ítélezés, illetve az igazgatás folytonosságának fenntartása indokolta e tisztség létrehozását.

A XIII. századra a főurak magánhadseregének kialakulása is változást hozott az ítélezésben. A főurakat ettől kezdve báróknak nevezték, amely nem azonos a XVI-XVII. században kialakult örökletes főnemesi címmel. A bárók fiai kezdték úgy érezni, hogy velük született joguk, hogy örököljék apáik helyét a királyi tanácsban és részüket a hatalomban. A nemességen belül kialakulóban volt tehát egy vékony főnemesi réteg.

Hatalmuk fenntartása érdekében erős kíséretet hoztak létre. A modern történetírás ezt, a kíséretnek egy sajátos, késő középkori formáját familiaritásnak nevezte el. A nemes familiáris szabad akaratából szegődött olyan úrnak szolgálatába, aki társadalmilag magasan felette állt. Tagja lett az úr háztartásának, és többnyire egy asztalnál étkezett vele. Teljes ellátást és egyéb kialkudott juttatást kapott urától, amelynek fejében hűséggel tartozott neki, és állandó szolgálatára volt kötelezve. Békeidőben részt vett az úr állandó kíséretében, háborúban oldalán, zászlaja alatt küzdött. Részt vállalt ura birtokainak igazgatásában, behajtotta jövedelmeit. Azonban mivel a familiárisok jogállása teljesen azonos volt a személyükben szabad nemesekével, így tetteikért sem uruk törvényszéke, hanem a királyi bíróság előtt tartoztak felelni. Éppen ebből kifolyólag az úr törvényszékén helyettesként eljárhatott, ítélezhetett a báró hatalma alatt álló népek fölött.

A hazánkban letelepedett Ispotályos és Templomos, majd a Német Lovagrend a Szentszék alárendeltségében tevékenykedett. Élükön a Szentszéktől függő nagymesterek álltak. A nagymester irányította mind békében – bár erre náluk ritkán került sor –, mind háborúban a lovagrendet. Ezen jogosultság magában foglalta, foglalhatta a rend tagjai feletti ítélezést is. Végso fokon a pápának állt jogában

¹² KRISTÓ Gyula, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1988, és Uő, *A tizenegyedik század története*, Budapest, 1999, 65-66.

bíráskodni felettük. Európa királyainak a lovagrendek feletti ítélkezése korlátozott volt, bár ez ellen több uralkodó is harcba szállt.

A szabad királyi városok a király részére kötelezően kiállított nehézfegyverzetű katonákon túl saját védelmükre is állítottak őrseget. A városfalak között élő polgárság kivívta azt a jogot, hogy különös fajta szabad embernek tekintsék, akire sem a parasztság feudális kötöttségei, sem a nemesség hűbéri szokásai nem vonatkoztak. A városoknak az a foka, amelyet politikai jogok szerzésében elértek, igen különböző volt, de mindegyikük bizonyos fokú bíráskodási és közigazgatási autonómiára tett szert a XIII. században Európa szerte, így Magyarországon is. Sajátos jogi szigeteket alkottak, amelyeken belül a környezet törvényei nem érvényesültek. A városok vezető testülete a polgármesterből és a mellé választott tanácsosokból állt, határoztak a város törvényeiről és sorsáról.¹³

Magyarországon a városoknak önálló bírói szervezete volt, melynek élén a főbíró (*iudex supremus*) állt. Eltérő volt hatáskörük, szervezetük, eljárási rendjük. Fellebbezési fórumuk a tárnokmester (*iudex Tavernicorum*). A tárnokmester csak 1378-tól kapott külön szervezetet a királyi kúrián belül. A városok által kiállított őrség felett ítélkezést ezen bírósági szervezetek gyakorolták.¹⁴

A katonai segédnépek közül a tatárjárás előtt a székelyeknek volt a legnagyobb jelentőségük. Egy részük a nyugati határvédelemben teljesített szolgálatot Pozsony, Moson és Sopron vármegye területén. A nagyobb részük viszont a Körösök és a Berettyó völgyét szálalta meg, és majd csak a XII. században telepedtek meg a mai lakóhelyükön, a Kelet-Kárpátok előterében. Náluk a vagyoni differenciálódás csak később indult meg, így igazságszolgáltatásul az Árpádok alatti, ősi magyar törzsszövetségi igazságszolgáltatáshoz hasonlíthatott.

A tatárjárás után az ország védelmében még egy katonai segédnép, a kun játszott nagy szerepet. Társadalmuk a XIII. század folyamán a magyar törzsi társadalomhoz állt közel. A kunok nemzetségei élén a bej vagy *bij* állt.¹⁵ A nemzetségfők vezették nemzetségük tagjait a harcban, ebből következően jogszolgáltatási hatalmuk is volt, amelynek terjedelmét nem ismerjük. A kunok fellebbezési fóruma – mivel a király vezérlete alatt állottak – az uralkodó volt, azonban hamarosan a nádor bíráskodása alá kerültek.

Az Árpádok büntető eljárásában a szóbeliség a közvetlenség és a tárgyalási elv érvényesülése figyelhető meg.¹⁶ A felek az ítélkező fórum előtt megjelenve, szóban adták elő panaszaikat és terjesztették elő bizonyítékaikat. A kor bizonyítási eszközei között a tanú, az eskü, az istenítéletek és az okiratok szerepeltek. A büntető ügyekben ezek közül az istenítéletnek volt a legnagyobb a szerepe, legelterjedtebb fajtája a tűz- és vízpróba, valamint a bajvívás volt.

¹³ STIPTA, *i. m.*, 39.

¹⁴ Erről részletesen: SZENTPÉTERY Imre, *A tárnoki ítélőszék kialakulása*, Századok, 1934.

¹⁵ *Magyarország Hadtörténete* I. kötet, 48.

¹⁶ CZIÁKY, *i. m.*, 18.

Az Árpád-házi királyaink idejében az általános büntetőjogban kétféle büntetési rendszer fejlődött ki. Az egyik rendszer alapját az a nézet képezte, hogy a kisebb társadalmi veszélyességű bűncselekmények megtorlását átengedték a sértett magánbosszújának, vagy pedig ez alól a bűnös bizonyos váltság megfizetése esetén mentesülhetett. Ez a felfogás a bűncselekmények üldözését a sértett magánügyének tekintette. A másik elv azon bűncselekményeknél érvényesült, amelyek a közrendet és a közbékét érintették. Ezek a bűncselekmények „közbűntettként” foghatók fel. Ebben az esetben a bűnöst az államhatalom által üldözték. A katonai bűncselekmények is ebbe a körbe tartoztak. Hadbahívásra meg nem jelenés, ütközetből megszökés, gyávaság, vezér elleni engedetlenség, hűtlenség és hatalmaskodás mind-mind közbűntett volt, amelyet fej- és vagyonvesztéssel toroltak meg.¹⁷ Emellett azonban nemcsak az elkövetőt büntették, hanem annak családját is kiközösítették a nemzet-ségből. Hosszú évszázadoknak kellett eltelnie ahhoz, hogy a büntetési rendszer odáig enyhüljön, hogy a büntetés csak a terheltet sújtsa.

Az Árpádok igazságszolgáltatása tehát igen tarka képet mutatott. Ebben a korban még nem jogvégzett személyek töltötték be a bírói tisztségeket, hanem olyanok, akik igen gyakran még írni, olvasni sem tudtak.

A magyar katonai igazságszolgáltatás szervezete I. Mátyás uralkodása idején

Mivel Mátyás uralkodásáig a magyar hadsereg nem volt állandó jellegű, elkülönült katonai igazságszolgáltatási rendszer sem létezett. A katonák által elkövetett bűncselekménynek is a rendes állami bírói szervek útján lett megítélve. A rendes bírói szervezet a XV. századra már teljes hierarchikus tagozódást mutatott.

A hierarchia legalján az úriszék állt. Ez a szervezet ítélkezett a földesurak birtokain községeiben élő jobbágyok felett, valamint a jobbágy módjára élő szabadok felett. Az úriszék rendszerint a földesúrból, a szolgabíróból és egy esküdtből állott. Ezt a bírói fórumot Nagy Lajos 1351. évi dekrétuma, valamint az 1405. évi I dekrétum 5. cikkelye és az 1406. évi dekrétum 10. cikkelye szabályozza.¹⁸

A földesurak egy része még a pallosjogot (*ius gladii*) is megkapta királyi kiváltsággént. A nemesek úriszékeiken minden jobbágy felett ítélkezhetek és ennek keretében akár halálos ítéletet is hozhattak. Ez pedig arra enged következtetni, hogy a *ius gladii*-val rendelkező nemesurak a hadjáratok során az általuk vezetett bandériumnak tagjai, illetve később – a telekkatonaság korában – az úriszék szabályai alapján intézkedtek.

¹⁷ Uo., 19.

¹⁸ STIPTA, i. m., 45-47.

Mátyás igazságszolgáltatási reformja következtében vált állandóvá a magyar bírósági szervezet második foka, a vármegyei törvényszék. Az 1464. évi XXI. tc. szól arról, hogy a

„törvényszéket a régi szokás szerint minden vármegyében kell tartani”.

Továbbá, hogy

„az országunk minden vármegyéjében tartsanak köztörvényszéket, a különben is, tudniillik régi időtől fogva bevett szokás szerint.”

Hatáskörük a vármegye határán nem terjedt túl, személyi hatáskörét tekintve pedig a vármegyében lakó összes nemes ügye e bírói fórum elé tartozott. Csak az „örökös és szabad grófok” nyertek privilégiumot a királytól, hogy ügyükben az uralkodó döntsön. Ezen törvényszék elnökei a várispán jogutódjai, a főispánok voltak. Tagjai között megtaláljuk az alispánt, a szolgabírákat és a vármegye közgyűlése által választott esküdteket (*homo regius*) is.¹⁹

Mivel a vármegyék a katonáskodás területén is fontos szerepet töltöttek be – hiszen a nemesi felkelés a Szent Istváni jogintézményre épült – a vármegyei haderő katonái által elkövetett bűncselekmények felett, mint katonai ítélszék, a vármegyei törvényszékek ítéleztek. Azonban a fontosabb bűncselekmények esetében a tényállás tisztázása érdekében folytatott vizsgálatok eredményét a királlyal közölni kellett. Ezért az 1486. évi I. törvénycikk – amely egyebek mellett a nádori törvényszéket is eltörölte – így rendelkezik:

„1.§ Mindamellett azonban, nehogy úgy tűnjék fel, mintha ezáltal a gonosztevőknek a büntetett elkövetésére szabadságot adtunk és engedték volna, elrendeltük, hogy ha valamely vármegye valamikor észre venné, hogy a latrok, tolvajok, gyilkosok, gyújtogatók, hamisítók és más e féle gonosztevők háborgatják és látná hogy az ilyen gonosztevők ott elszaporodnak: a királyi felség az illető vármegye kérésére köteles beleegyezni és azt felhatalmazni arra, hogy őket az ispánnal kinyomozhassa és kiirthassa.”

Emellett a városoknak is megmaradt a még XIII. század második felétől eredő királyi privilégiuma az igazságszolgáltatás tekintetében. A városi autonóm bíróságokat is a katonai igazságszolgáltatás szervei közé sorolhatjuk, hiszen ebben a korban a várfallal körülvett városok erős őrséggel rendelkeztek. Az őrség tagjainak bűncselekményeit ezek a fórumok bíralták el. Szervezetük igen eltérő volt, függött a királyi privilégiumtól illetve az anyavárostól is, amelyektől a privilégiumok tartalma eredt.

E törvényszékektől panasz esetén a királyi udvarban működő bíróságokhoz vezetett az igazságszolgáltatás útja. Ezek álltak a középkori Magyar Királyság bírósági szervezetének élén. Ezeket működésük rendje alapján oktavális törvényszékeknek is nevezték.²⁰

¹⁹ CZIÁKY, i. m., 25.

²⁰ Uo., 25.

Ezen fórumok üléseit bizonyos ünnepnapokat követő időszakban tartották. Ezen a király vagy nevében helyettesei: a nádor, az országbíró, személynök, vagy a tárnokmester gyakorolta az igazságszolgáltatás feladatát. Ezek voltak a középkori Magyarország legfőbb méltóságai. A királyi kúriákban tartott törvénykezéseken hivataluknál fogva az alnádor, alországbíró, erdélyi vajda, horvát bán is jelen volt.

A nádor továbbra is a király általános helyetteseként ítélezhetett minden ügyben. Ezt az 1405. évi V. tc. is szabályozta:

„Azután, valamint országunknak régi szokás szerint, melyet eddigelé megdicsőült királyi elődeink és mi is megtartottunk a nádor, a megyei ispánok és más, bárói tisztséget vagy méltóságot viselők a gyűlésekben és köztörvényszékek bármely tolvajt, rablót, valamint egyéb ott levelesített és kiszolgáltatót gonosztevőket elítélni, elmarasztalni, megbüntetni és levelesíteni szoktak”

A nádor ítélezési jogáról a legátfogóbb képet a Mátyás által végrehajtott igazságszolgáltatási reform kapcsán született 1485-ös törvénycikkek adják meg. Az ún. nádori cikkek IX. cikkelye szerint a nádor volt – a király után – az ország legfőbb bírója:

„Kilenczedszer: a nádor az ő tiszténél fogva köteles bármely országlakót a panaszlok kérésére akár birtokjogok, akár hatalmaskodások tárgyában törvénybe idézni.

1.§ És e részben akkora hatalma joghatósága és méltósága van, a melynél nagyobb, de még csak ahhoz hasonló is, a királyi méltóság kivételével, egyáltalán semmi igazságszolgáltatónak sincsen.

2.§ Az ország más bírái ugyanis régi szabálynál és megállapodásnál fogva csakis hatalmaskodások és nem birtokjogok dolgában rendelhetnek el intézkedéseket vagy perbehívásokat és hozhatnak ítéleteket.

3.§ Azután meg, azoknak kiket a nádor előtt marasztalnak törvény útján bírságokban vagy más törvénykezési terhekben, az ilyen terheket a királyi felség nem annyira a maga rendes, mint inkább korlátlan hatalmánál és méltóságánál fogva engedheti el, mindazon által ezt nem kell megtennie, mert a nádor ezekről a bírságokról mindenkor saját akarata szerint rendelkezhetik.

4. § Ellenben másoknak, kiket a többi bírák előtt marasztalnak el, a királyi felség e terheket rendes hatalmánál fogva mindenkor szabadon és egyenesen elengedheti.”

Mint az idézett jogszabályhelyből (3. §) kitűnik, a nádor ítélezési jogához kegyelmezési jog is igen széleskörűen kapcsolódott. Felette csak a király állt, az ország második embere volt.

A királyi hadnak továbbra is fontos részét képezték a kunok. A kunok legfőbb bírójává tette a nádort a korabeli jogalkotás. Ezt az 1485. évi XI. tc. is szabályozta:

„Tizenegyedszer: a nádor tiszténél fogva, egész Kunország felett bíraskodik és a kunoknak örökös ispánja s bírója.

1.§ A kiktől eme tisztségéért és fáradságáért évenként három ezer aranyat kell kapnia, a mint ez Lajos és más királyi elődök leveleiből nyilván kitűnik.”

Emellett a nádor a Magyar Korona fennhatósága alá tartozó Dalmácia legfőbb bírása is volt. Erről szintén a nádori cikkek rendelkeznek:

„Tizenkettőszáz: egész Dalmáciának a nádor bírói hatalma alatt kell lennie és jövedelmül ott bizonyos szigetei vannak.”

Tehát a fent idézett törvénycikkekből is kitűnik, hogy a nádornak az igazságszolgáltatás terén igen nagy hatásköre volt. Azonban 1486-ban, a *Decretum maius* körében született egy törvénycikk, amely a nádor hatáskörét némileg, legalábbis a vidéki igazságszolgáltatás körében, korlátozta, s ezzel a nádort visszaterelte a központi bíróságok körébe:

„Mindenekelőtt végeztük és határoztuk hogy a köz- vagy nádori törvényszék eltörlendő, s jövőre soha semmi időben nem szabad azt megtartani.”²¹

A városok fellebbviteli fóruma továbbra is a tárnokmester volt. A tárnokmester 1378-tól külön szervezetet kapott a királyi kúrián belül, ezt tárnokszéknek, *sedes tavernicalis*-nak nevezték.²² Munkájában a városok polgárai is részt vettek. Az ítélezés a későbbiekben már a városok külön jogrendszere alapján történt. Mátyás igazságszolgáltatási reformja következtében további jogszolgáltató fórum állt a városok felett, ez a személynöki szék volt.

Ebben a korban is töretlenül élt az az ősi szokásjogi alapelv, hogy az ország legfőbb bírása a király. Az örökös grófok felett törvényt csak a király ülhetett. Azonban a király sem ítélezhetett egyedül, bizonyos bűncselekmények elkövetőit csak tanácsban büntethette meg:

„1.§ A kik a nemesek várait, házait vagy lakásait, melyekben ezek személyesen laknak, megtámadják, ha e házakban valakit sebzés nélkül megvernek, megölnék vagy vagyonától megfosztanak.

2.§ Továbbá a kik leveleket vagy okiratokat erőszakosan elvisznek.

3.§ továbbá a gyújtogatók és olyan idegen embereknek a behozói, a kik itt fosztogatnak, a király méltósága és törvényes vagy közoltalmat biztosító levél ellen támadnak, a melyet közönségesen szabad menedéknek vagy Glééth-nek nevezünk.

4.§ Továbbá a nemesek gyilkosai és a kik a nemeseket elfogják s az elfogottakat letartóztatják, ugyszintén a kik a nemeseket megsebesítik, különösen az olyanokat, a kik országgyűlésre, nyolczados törvényszékre vagy a vármegyeszékre mennek vagy ott vannak.

5.§ Továbbá akik az egyházba való betöréssel, valakinek egész faluját feldulják.

6.§ Továbbá a kik szüzeket erőszakosan megszeplősitenek vagy tisztességes asszonyokat elcsábítanak.

²¹ 1486: I. tc.

²² ENGEL Pál, *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig*, 2. kiadás, Budapest, 1990, 328.

7.§ Ezek megannyian a király személyes jelenléte elébe idézhetők perbe, hosszabb vagy rövidebb határidőre, a helyeknek távolságához képest, a honnan a perbehívásnak történnie kell ...

10.§ És, mivel az az ítélet szilárdabb melyet többek véleménye támogat, az ilyen ügyek elítélésében részt kell venniök azoknak a főpapoknak és báróknak, a kik ép akkor a király úr kuriájában jelen vannak.”²³

Az 1464:III. tc. kimondta, hogy a hűtlenség vétkében, a főpapok és bárók tanácsa nélkül, senkit se kell elmarasztalni:

„Ezenkívül, hogy mi, az ország főpapjainak és báróinak tanácsa nélkül, az országlakosok közül senkit se marasztalhassunk el hűtlenség vétkében vagy bűnében.”

Mátyás korából származó jogforrásaink említést tesznek egy sajátos bírói fórumról, a vitézi ítélőszékről (*curia militaris*). Ez azonban még nem tekinthető tisztán katonai bíróságnak, hanem mintegy őset képezte a Magyar Királyi Honvédség keretében 1873-ban felállított tiszti becsületbíróságoknak. Ezt a fórumot a korban még élő lovagi felfogás hívta életre, annak szokásjogi alapjain nőtt ki. Az 1486. évi XVIII. törvénycikk 3. és 6.§-aiban találunk róla először jogforrásainkban említést. E bírói fórum szabályozását a II. Ulászló király (1490-1516) korában született 1492. évi XXXVII. törvénycikk is tartalmazta. E jogforrásokból viszont már az tűnik ki, hogy az említett bírói szerv már korábban is létezett, és ekkorra már kiforrottnak tekinthető.

E bíróságoknak állandó szervezete nem volt, hanem konkrét esetek elbírálása céljából, ad hoc ültek össze. Székhelyük a királyi udvarban volt. A vitézi ítélőszéket a király, kivételesen helyettese, az országbíró, mint *comes curiae*, akadályoztatása esetében a király által kijelölt főúr tartotta. Hiába, hogy a király nem járt el személyesen, az idézés mindig a király elé szólt, és az ítéletet nevében hozták. Joghatósága kezdetben csak az udvarban szolgálatot teljesítő vitézekre és lovagokra terjedt ki. Később már minden nemes kérvényezhette, hogy ügyét e különleges bíróság ítélje meg. Ezzel fokozatosan általános bírói szervvé vált.

Hatásköre a következő esetekre terjedt ki:

1. olyan ígéretekből származó követelésekre, amelyeket hit, becsület és emberség lekötésével tettek meg, valamint az adott szó ellenére vagy menlevéllel vállalt ígéret megszegésével elkövetett fosztogatásokra,

2. a szóbeli vagy írásbeli becsületsértésekre,

3. a tanúk nélküli kölcsön, tanúk nélküli rablás, továbbá valamely titkos közlésekre alapított igényekre.²⁴

De mivel ez a bíróság nem volt kizárólagos hatáskörrel felruházva, így a sértettek szabadon választhattak, hogy ezen, vagy esetleg másik rendes fórum előtt érvényesítik jogaikat.

²³ 1462:I. tc.

²⁴ CZIÁKY, i. m., 28.

A tárgyalás a szóbeliség elve alapján zajlott. A sértett előszóval adta elő igényét. Amennyiben a másik fél a tárgyaláson nem jelent meg, úgy távollétében ún. makacssági ítéletet hoztak. Azonban a távolmaradt fél kése delmét igazolással kimenthette, de ezzel párhuzamosan bizonyítania kellett, hogy az idézésre életének nyilvánvaló halálos veszedelme miatt nem jelent meg, illetve hogy az idézésről őt hozzátartozói önhibáján kívül nem értesítették.

Ha az alperes a tárgyaláson megjelent, a felperes keresetéről nyilatkozott, úgy az ügyet már más bírói fórum elé nem lehetett áttenni, és a kereset visszavonásának sem volt helye.

A bizonyítási teher azt a felet terhelte, aki állított valamit. A bizonyítási eszközök között fontos szerepet töltött be a bajvívás, amelyet Mátyás 1486. évi XVIII. cikkelyével a rendes bíróságok eljárása tekintetében kizárt:

„6.§ A mely esetekben az ilyen párbajt meg lehet ugyan itélni, de nem a törvénszéken, hanem a királyi felség katonai curiájában; mert köztudomásu dolog, hogy (a mint említettük) az ilyen fajta ítélet erre és nem a törvénszékre tartozik.”

Emellett a bizonyítás módja tele volt formalizmussal, amennyiben a felperes igényének előadásában úrnak szólította az alperest, úgy a bíró köteles volt őt minden további eljárás nélkül pervesztesnek nyilvánítani. Pervesztességgel sújtották azt is, aki állításai közül akár csak egyet is nem tudott bizonyítani. A bajvívást csak a bíró rendelhette el. Ha valamelyik fél a bíró rendelkezésének bevárása nélkül hívta ki párbajra a másikat, nyomban pervesztessé vált.

Az ítélet súlyos volt a pervesztes félre: nemcsak a per tárgyává tett követelést ítélték oda a másik félnek, hanem az egyéni becsületét is örök időkre elvesztette. Ez pedig nemcsak a jószágaitól való megfosztását vonta maga után, hanem társadalmi jogait is elvesztette. Panasszal többé senki elé nem léphetett, ellene viszont vádlóként mindenki felszólalhatott. Élete végéig rongyos ruhában, fedetlen fővel, kenderkötéllel a nyakában és mezítláb kellett járnia.

A korabeli jogforrások egyetlen kivételt engedtek. Ha a pert szóbeli vagy írásbeli becsületsértés miatt indították és az alperes a felperes keresetének előterjesztése után nyomban kijelentette, hogy a felperest becsüli és őt meg nem sértette. Ilyenkor a bíró a pert megszüntette.

Az ítélet már csak azért is súlyos volt, mert az ellen a jogorvoslat lehetőségét is kizárták.

Hogy e különbírátság meddig maradhatott fenn, arról nincsenek adataink. Azonban az már biztos, hogy az 1723-as bírósági szervezeti reform során a becsülettel kapcsolatos ügyek a rendes bíróságok hatáskörébe kerültek.

Az, hogy 1301-től 1526-ig terjedő időszakban a bírác knak milyen társadalmi presztíz sük volt, a korabeli jogforrásokból egyértelmű en kiderül. Az 1435. évi I. tc. szerint az ország rendes bírácinak esküt is kellett tenniük:

„Ugyanis először, hogy minden aggályos gyanut, mely országunk birái és igazgátszolgálatói ellenében ezek kedvezése, gyűlölsége miatt avagy bármi

módon támadhatna, mindenkinek szívéből gyökeresen kiirtsunk és eltávolítottunk:

1.§ Elhatároztuk, hogy nevezett országunk összes bírái és igazságszolgáltatói együtt és egyenkint úgy az egyháziak, mint a világiak, a kiket tudniillik nádorrá, a királyi udvar bírójává, királyi tárnokmesterré, királyi kancellárrá vagy alkancellárrá, a most nevezett bírák ítélőmestereivé vagy helyetteseivé, valamint az ő törvényszékük bírójává, az erdélyi részek vajdájává, székelyek ispánjává, Dalmát- és Horvátországok bánjává, Szlavonia bánjává, macsói bánná, ugyszintén bármely megye ispánjává és szolgabíráivá fognak megválasztani vagy megtenni; nemkülönben ezeknek bírósági helyettesei, az ő helyökbe kirendeltek és a táblabírák e törvény- és igazságszolgáltatási tisztükbe és hivatalukba való beiktatásuk alkalmával, a jövőendő örök időkhöz királyi felségük vagy kirendeltjeinek kezébe mindenkör az alább következő szavakba foglalt esküt kötelesek letenni, tudniillik ekképen:

2.§ Én N esküszöm az Istenre és az Isten szent anyjára, szüz Máriára, minden szentekre és Isten kiválasztottjaira, hogy minden előtttem perlekedőnek, együtt és egyenkint, a személynek, tudniillik gazdagnak és szegénynek, megválogatása nélkül és minden kérést, jutalmat, kedvezést, szeretetet meg gyűlölséget hátrátéva és távoltartva, tehetségemhez képest igaz és való törvényt és igazságot fogok tenni, a mint tudniillik azt az Isten és a boldogságos szüz Mária és a mi Urunk Jézus Krisztusnak ez éltető keresztje.”

A bírák személyét is védeni kívánta a törvény, hogy igazságos ítélet meghozatalában őket senki se gátolja, illetve befolyásolja:

„A kik az ítélőmestert, alnádort, bánt, albánt, ispánt vagy alispánt vagy az országnak más rendes bíróját a törvényszék tartásának idején vagy különben is ok nélkül megverik, meggyilkolják vagy elfogják, azok ennek törvényes bebizonyítása után örök hűtlenség vétken s ennek büntetésén maradjanak.”²⁵

Az igazságos döntés megszületése érdekében a bírák összeférhetetlenségét is szabályozták az 1471. évi XIV. cikkelyben:

„Továbbá, hogy az ítélőmesterek a szokott büntetés alatt, mindenkinek szolgáltatassanak igazságot.

1.§ És se ők, se ülnökeik ne lehessenek ügyvédek.”

Az eljárások fontos eleme volt az idézés kibocsátása. Azokban az ügyekben, melyekben a király illetve az országos bírák ítéleznek, csak az országbíró és a nádor pecsétjével lehetett kibocsátani az idézést. Ezt az 1478. évi XII. tc. szabályozta:

„Továbbá, mindazokban az ügyekben, a melyekben előbb a királyi felség és az ország főpap urai és bárói meg előkelői határoztak, a rövid perbehívásokat úgy a nádornak, mint Báthori István országbírónak, valamint a királyi felség személyes jelenlétének pecsétjei alatt lehessen kiadni és elbírálni.

²⁵ 1464. évi XIX. törvénycikk

1.§ És hogy úgy a nyolczados mint a rövid törvényszékek biráskodása alkalmával a főtisztelendő kalocsai érsek urnak, valamint a nagyságos nádor és Báthori István országbíró uraknak, nemkülönb a biráskodás és ítélkezés céljából most a jelen országgyűlésen megválasztott főpapoknak báróknak vagy legalább ezek fele részének mindenkor jelen kell lenniök és minden ügyet, legalább a fontosabbakat, ezeknek jelenlétében és ezek tanácsával kell eldönteni.”

Az 1464. évi V. tc. 4.§-a is szabályozta az idézés kibocsátását:

„4.§ a mely értesítés mellett való idézések országunk minden rendes bírójának pecsétje alatt kelhetnek.”

A korabeli jogforrások tanúsága szerint a rendes bíróságok még az oktavák idején sem működtek állandóan: az „ítélkezési szünet” már ebben a korban is „ismert” volt. Azonban ez az ítélkezési ciklus tartama alatt csak háborús körülmények esetében következhetett be:

„Továbbá a legközelebb felkelő hadseregünk lefegyverkezésig minden nyolczados törvényszék tartását, és úgy az egyházi mint világi bíróság előtt való törvénykezést be kell szüntetni.

1.§ A jelen hadsereg lefegyverkezése után pedig, vagy ha ennek a hadseregnek nem kellene fölkelnie, minden nyolczados törvényszéket, nevezetesen a közvetlenül következő szent György napit, mind végig meg kell tartani.”

Hasonlóan rendelkezett az 1464. évi V. tc. is:

„Jövőre mind a négy nyolczados törvényszéket évenként meg kell tartani: kivéve azt az esetet, ha az összes országlakosok általános felkelésben találnak részt venni.

1. § És ha mi az ország különös dolgaival és ügyeivel Budán kívül foglalatoskodnánk is, a nyolczados törvényszéket nem kell elhalasztani.”

A fent vázoltakból tehát megállapítható, hogy a bírói szervezet a vizsgált időszak teljes tartama alatt igen szerteágazó volt, a katonai bíraskodás önálló szervezeti keretek között még nem jelent meg, hanem betagozódott a rendes bírói fórumok rendszerébe.